

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

**1.100-ГОДИШНИНА ОД УПОКОЈУВАЊЕТО
НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ**

МЕЃУНАРОДЕН НАУЧЕН СОБИР

МИЛЕНИУМСКОТО ЗРАЧЕЊЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

СКОПЈЕ, 28 – 29 ОКТОМВРИ 2016 ГОДИНА

Скопје 2017

ОРГАНИЗАЦИСКИ ОДБОР

Претседател

акад. Блаже Ристовски

Членови

акад. Таки Фити

акад. Цветан Грозданов

акад. Георги Старделов

акад. Владо Камбовски

акад. Ѓорги Поп-Атанасов

акад. Нада Поп-Јорданова

Секретар

д-р Сашо Цветковски

Уредник

акад. Блаже Ристовски

*Трудовите објавени во овој зборник се презентирани
на Меѓународниот научен собир „Милениумското зрачење на св. Климент Охридски“,
одржан на 28 и 29 октомври 2016 година во Македонската академија на науките и
уметностите.*

Печатењето на овој зборник е поддржано со средства од програмата на УНЕСКО.

СОДРЖИНА

Поздравни обраќања

Таки Фити, претседател на МАНУ	7
Ѓорѓе Иванов, претседател на Република Македонија.....	9
Блаже Ристовски претседател на Организацискиот одбор	11

Епохата на св. Климент

Георги Старделов <i>На почетокот би зборот</i>	13
Блаже Ристовски <i>Името на јазикот и писмото на св. Климент и етнонимот на Словените</i>	17
Цветан Грозданов <i>Прилози за познавањето на средновековната уметност во Охрид</i>	25

Книжевност, јазик и литература

Ѓорѓи Поп-Атанасов <i>Св. Климент Охридски, Moravia Magna и Slavia orthodoxa</i>	31
Зденка Рибарова <i>Климентовите традиции во јазикот на текстовите со македонска редакција</i>	39
Емилија Црвенковска <i>За една можна реконструкција на „корпусот на Климент“</i>	51
Сергејос Ју. Темчин <i>Писал ли Климент Охридски обичне службы</i>	63
Мария Йовчева <i>Архаични черти и иновации в езика на октоиховите канони на св. Климент Охридски</i>	69
Вера Стојчевска-Антиќ <i>Охридскиот кружен центар на ракописно наследство</i>	87

Димитар Пандев <i>Книжевното дело на свети Климент Охридски во контекст на развојот на новите книжевни јазици и литератури</i>	95
Добрила Миловска <i>Археографски преглед на преписите на Пространото житие на свети Кирил Филозоф</i>	107
Красимира Илиевска <i>Во слава на првоучителите</i>	117
Илија Велев <i>Химнографските состави за свети Климент Охридски во богослужбената и во книжевната традиција</i>	123
Лилјана Макаријоска <i>Аргировиот триод и неговото место меѓу ракописите од Охридската книжевна школа</i>	139
Маја Јакимовска-Тошиќ <i>Климентовите книжевни состави посветени на првоучителите светите Кирил и Методиј</i>	153
Валентина Миронска-Христовска <i>Климентовата традиција во македонскиот XIX век</i>	165
Историја	
Александар Атанасовски <i>Свети Климент Охридски и европската димензија на неговото дело</i>	179
Peter Ivanič and Martin Hetényi <i>Святой Климент Охридский в контексте современной словацкой историографии</i>	189
Бобан Петровски <i>Светиклиментовата словенска епископија VS т.н. Преславска цивилизација</i>	201
Тони Филипоски <i>27 јули (9 август) 916 година: датум на упокојување или на погребување на св. Климент Охридски</i>	213
Стојко Стојков <i>Свети Климент: од епископ на словенски до епископ на бугарски. Трансформација во разбирањето на категориите Словени и Бугари во византиските извори</i>	219

Драган Ѓалевски <i>Некои забелешки за дејноста на свети Климент Охридски во Македонија</i>	239
Eli Lučeska <i>In search for the remains of st. Clement of Ohrid</i>	247
Михајло Георгиевски <i>Македонските кодичи како огледало на христијанското дарителство, со посебен осврт на струшката кодича, т.е. летописната книга на црквата Св. Ѓорѓи во Струга, 1835–1917</i>	257
Васил Ѓоргиев-Ликин <i>Свети Климент Охридски и кирилометодиевската традиција на почвата на Струмица и Струмичко (проникнување и континуитет)</i>	263
Теологија	
Ратомир Грозданоски <i>Библиското име на свети Климент Охридски</i>	279
Ѓоко Ѓоргиевски <i>Библиското гледиште за правдата и праведноста во делата на свети Климент Охридски</i>	299
Ацо Гиревски <i>Омилитичко-практични белешки во однос на словата и поуките на свети Климент Охридски</i>	309
Виктор Недески <i>Богословските спорови и страдањето на свети Климент Охридски и неговите сотрудници во Моравија.....</i>	321
Археологија и историја на уметноста	
Елица Манева <i>Рефлексии од просветителската мисија на свети Климент во Скопско</i>	329
Бранислав Ристевски <i>Делото на свети Климент Охридски и монашката населба од доцниот IX и почетокот на X век до средината на XV век на локалитетот Свето Преображение кај селото Зрзе</i>	341

Стојко СТОЈКОВ

СВЕТИ КЛИМЕНТ: ОД **ЕПИСКОПИЈА СЛОВЕНСКА** ДО ЕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ.
ТРАНСФОРМАЦИЈА ВО РАЗБИРАЊЕТО НА КАТЕГОРИИТЕ
СЛОВЕНИ И БУГАРИ ВО ВИЗАНТИСКИТЕ ИЗВОРИ

Епископ со многу титули

До крајот на XII в. епископската титула на св. Климент ја среќаваме во неколку варијанти: „*епископ Велички*“ (верзии: *Дремвицки, на Драгвиста, Тивериополски*); „*епископ Словенски*“; „*епископ на Бугарија / епископ бугарски*“.

Нивното значење веќе било разгледувано во науката. И додека за „епископ Велички“ и другите географски одредници споровите се концентрирале врз прашањето каде се наоѓала оваа епископија,¹ за последните две дискусијата се развила во поинаков правец. За терминот „епископ Словенски“, генерално, се прифаќа дека претставува етничко именување, но додека повеќе автори во тоа виделе едноставно факт дека св. Климент, неговите паства и јазикот на кој богослужел биле словенски, други го протолкувале поимот како алтернативно именување на штотуку оформен бугарски народ.² Во сличен правец се развила дискусијата за титулата „епископ Бугарски“. Според едното толкување, таа е исто така етничка, и покажува дека св. Климент бил епископ, имено, на бугарски словенски

¹ Постои извонредно обемна литература за тоа прашање. За различните мислења спореди В. Н. Златарски, *Де се е намирала епископијата на св. Климент Охридски*, Македонски Преглед, Година I, книга 1, София, 1924, 1-14; Истиот, *История на българската държава през средните векове*, т. I, част II, София 1927, 271-279; Г. Ильински, *Об епископском титуле Климента Словенского*, Македонски Преглед, Година VII, книга 4, София, 1932, 1-24; П. Коледаров, *Климент Охридски „пръв епископ на български език“ на драговитите в Слунско и на Великия в западните Родопи*, в Константин Кирил Философ – юбилеен сборник по случай 1100 годишнината от смъртта му, БАН, София, 1969, 142-144; Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница: прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија*, Прилеп 1989, 167; Д. Оболенски, *Шест византиски портрети*, Скопје, 2011, 45, S. Mucaj, S. Xhyheri, I. Ristani, A. M. Pentkovskiy, *Medieval Churches in Shushica Valley (South Albania) and the Slavonic Bishopric of St. Clement of Ohrid*, Славџне, vol. 3 No 1, 2014, 5, 6, 25, 26.

² Д. Ангелов, *Образоването на българската народност*, София, 1969, 330; Ѓ. Заимов, *Словџне и българе в старобългарската книжнина и в българската топонимия*, во Константин Кирил Философ – юбилеен сборник по случай 1100 годишнината от смъртта му, БАН, София, 1969, 105-120.

народ.³ Другото толкување согледува во терминот „бугарски“ замена за епитетот „словенски“, замена која, исто така, се толкува на различни начини.⁴

Првата титула „епископ Велички“⁵ не е тема на оваа статија: нејзиното потекло и значењето се доволно јасни; таа, како и варијантите Дремвицки и Тивериополски, потекнуваат од името на седиштето на епископијата што ја заземал св. Климент. Другите две: *епископ Словенски* и *епископ Бугарски / на Бугарија* од своја страна се прилично невообичаени и заслужуваат посебно внимание. Тие не потекнуваат од името на неговата епископска катедра. Не е позната повисока црковна организација, а ниту епархија што официјално се нарекувала „словенска“ во времето на неговото епископување. Од друга страна, иако имало црква со име Архиепископија на Бугарија,⁶ термините „Бугарија / бугарски“ можеле да се јават во титулата на поглаварот, или на функционер чии ингеренции се протегаале на целата територија на бугарската црква (како егзарх на пример), а не на епископ.⁷ Единствениот регистриран случај на титулата „епископ на Бугарија“ освен оној на св. Климент, е од првите години по покрстувањето на Бугарија, кога кратко време постоела епископија Бугарија.⁸ По создавањето на бугарската архиепископија, такви случаи не се познати.

³ Ѓ. Заимов, Словѣне и блъгаре, 127-135; Д. Ангелов, *Българската народност и делото на Климент Охридски*, Българското средновековие – идеологическа мисъл и просвета, София, 1982, 41, заб. 32. Истиот, *Образоването*, 286-295, 328-336.

⁴ П. Хр. Илиевски, *Апокрифни интерполации во Краткото Кирилово житие*, Светила незаодни, Словенските првоучители и нивните ученици, студии, Скопје, 1999, 81, Истиот, *Охридскиот книжевен центар и словенската писменост*, Истиот зборник, 198; Д. Оболенски, *Шест византиски портрети*, 46, 51; А. Пентковский, *К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X в.): Addenda et corrigenda*, Богословские труды, 46, Москва, 2015, 131.

⁵ Неа ја наоѓаме во Месеословот на Асемановото евангелие **Климентa епископа величкаго** (Raski Franjo, *Asemanov ili Vatikanski evangelistar*, Zagreb, 1865, 199, 29 – 200, 1), во 3 од 14 преписи на Пофалбата за св. Јован Крстител, настанати меѓу XIII и XVII в., (Ѓ. Иванов, *Български старини от Македонија*, БАН, София 1970, фототипно издание, 119) во еден препис од 1328 г. на Пофалба за Цветници и во 1 препис од XVIII в. на Пофалба за Успение Богородично (*Климент Охридски, събрани съчинения*, т. 1, БАН, София, 1970 г., (понатаму: Климент 1), 760), во Дјуканжовиот список: „Климент ... станал епископ на Тивериопол или Велика“ (*Гръцки извори за българската история*, т. 7. София, 1968, 109, понатаму ГИБИ 7), а во Успение Кирилово: **ѿпѣ въ (ѿ)ликвѣ**. Види и кај Алексова, *Епископијата на Брегалница*, 167, и Коледаров, *Климент Охридски*, 145-146.

⁶ За нејзиното создавање види кај П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд, 2014, 344-350.

⁷ На пример: „Георги црноризец и синкел бугарски“, „Јоан егзарх бугарски“ (И. Ѓорданов, *Корпус на печатите на средновековна Българија*, София 2011, 78-82; Ангелов, *Образоването*, 327). Кога е во прашање државата „на Бугарија“ се користи за владетелот или за служби кои се протегаат на целата територија на бугарската држава: Μιχαήλ ἄρχонта Βουλγαρίας, Μιχαήλ μοναχῷ γεγοντος ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας, „Сивин голем жупан на Бугарија“, Συμεὼν ἄρχонта Βουλγαρία(ς) (Ѓорданов, *Корпус на печатите*, 31-35, 40-42; В. Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, София БАН, 1979 г., 235.

⁸ **Νοσας ἐπισκοπο Βουργαριας Μεγυτοα**, *епископ на Бугарија* не е именување на некој од епископите во бугарската дијецеза, туку најверојатно ја одразува почетната етапа по покрстувањето кога била формирана првата епископија наречена Бугарија, па оттука и овој Исаја се јавува како епископ на Бугарија во цариградската дијецеза меѓу 864 и 866. Така мисли издавачот на Печатот Ѓорданов, кој освен историски аргументи, додава и палеографски, кои го доведуваат до заклучок дека натписот на печатот е од средината на IX в. Тој заговара можност натписот и да не е автентичен („ако приемиет текста за доверен“ Ѓорданов, *Корпус на печатите*, 78). На слично мислење е и Коматина, *Црквена политика*, 204. Спореди го одговорот на папата Никола за прашањето на канот Борис за создавање бугарска патријаршија: глава 72 „на прво време вие треба да имате епископ, и кога кај вас ќе се прошири христијанството и ќе бидат

Епископ словенски

Како епископ Словенски го наоѓаме св. Климент во преписите од некои негови дела: во *Заповѣдания о праздницихъ Климента, еѣпа словѣньска*, во слово за апостол Тома (наслов: „*поученіе Климента еѣпа словенска*“), во Пофалба за Михаил и Гаврил и Пофалба за св. Климент Римски,⁹ од кои најстариот препис е од XII в., а истовремено е еден од најстарите зачувани преписи на дела создадени од учениците на св. Кирил и Методиј, што ја покажува древноста на титулава.

Дали станува збор за официјален дел од титулата или за неофицијален епитет што ја изразува етничката насоченост на неговата (и генерално на Кирилометодиевата) мисија? Против првата можност би можеле да се истакнат следниве аргументи: не знаеме за помесна црква или одделна епископија што официјално го носела овој назив; епитетот „словенски“ за св. Климент не го наоѓаме, така да се каже, во официјални текстови како месецослов / синаксар, житие, служба,¹⁰ туку само во наслови на негови дела (наслови чие авторство е проблематично);¹¹ постоењето паралелна, и тоа „поофицијална“ титула „Велички“ што ја наоѓаме и во Месецословот на Асемановото евангелие и во Пространото житие на св. Климент; и на крај фактот што никогаш не среќаваме комбинација од сигурно официјалната титула *Велички со словенски*. *Словенски* според оваа линија на размислување би било неофицијална ознака, појавена поради особеноста, новоста и невообичаеноста на св. Климентовата позиција во Бугарија (епископ на Словени, кој служи на словенски јазик) и го изразувала етничкиот аспект на неговото дело.

Оваа аргументација би изгледала прифатлива доколку *епископ словенски* беше уникатна и користена одредница само за св. Климент. Но неа ја наоѓаме и кај други епископи во тоа време. Такви *словенски епископи* имало најмалку четворица, од кои по име ни се познати двајца.¹² Притоа, вториот познат случај има на некој начин официјален карактер – го наоѓаме во житие. Во текстот што се јавува како продолжение на изгубеното св. Климентовото житие, а е познат како Старо словенско житие на св. Наум, Климентовиот ученик Марко е наречен *четвртѣи еѣскопъ въ словенскѣи езъкъ бѣсть Дѣволы*.¹³ Тоа не биле епископи на една и иста „словенска“ епископија, туку различни (Велика, Девол), така што епитетот *словенски* не доаѓа од името на конкретната епископија. Тоа што тој се употребувал паралелно за повеќе епископии покажува дека се однесува на квалитет, кој бил споделен од сите нив. Поради него, овие епископии биле сметани за единствена појава и за особена категорија. Тоа е очигледно од фактот што им бил даван реден број. Марко

ракоположени епископи во одделните цркви, тогаш треба да се избере меѓу нив еден, кој треба да се нарече ако не патријарх тогаш барем архиепископ“ (*Латински извори за бѣлгарската историја*, т. 2, Софија 1960, 111).

⁹ *Климент 1*, 56, 65, 79, 246, 249, 251, 253, 255, 256, 261, 264, 290, Ракописите настанале меѓу XII и XVII в.

¹⁰ Во словенската служба неа не ја наоѓаме (Иванов, *Старини*, 324-327), но пак не е исклучено да постоела во изгубеното св. Климентово житие (види понатаму).

¹¹ Не знаеме дали се тие дело на св. Климент (малку веројатно) или на негови ученици. Во секој случај, нив ги наоѓаме во само некои преписи, што сугерира дека тие не постоеле во оригиналот: во само 4 авторски дела на св. Климент, во 16 од вкупно 213 преписи го наоѓаме св. Климент како *епископ словенски*. Сепак, тоа се однесува и на категоријата *Велички*, која е посведочена во три книжевни дела на св. Климент (Пофалби за св. Богородица, за Цветници и за св. Јован Крстител), во само пет од 88 преписи (*Климент 1*, 56-61, 246-264, 760, Иванов, *Старини*, 119).

¹² За другите две епископии види кај Пентковскиј, *К истории*, 133-137.

¹³ Иванов, *Старини*, 306, 307

бил четвртиот. А првиот бил без сомнение св. Климент, судејќи според начинот на кој е наречен во Опширното житие: „прв епископ на бугарски јазик“, очигледен превод од оригиналното „прв епископ на словенски јазик“¹⁴ (види понатаму). Според тоа, „словенски“ претставува официјално именување, а не неофицијален епитет.

Епитетот *словенски* употребуван за оваа низа на епископи не претставува едноставно изразување на етничката карактеристика на словенската мисија. Тоа што свети Климент бил првиот од словенските епископи покажува дека тоа не се редни броеви на епископите од традицијата на св. Кирил и Методиј, тие не се словенски во апсолутна смисла – затоа и епископи од Моравија (архиепископи како Методиј и Горазд, но и други непознати) не се земени предвид во оваа бројна низа.¹⁵ Тоа е конкретна нова појава за црквата во бугарската држава: специјална категорија на словенски епископи, очигледно разликувани од другите епископи во бугарската архиепископија. Според тоа, овие епископии се *словенски* не затоа што се на чело на така именувани епархии и не затоа што се продолжение на словенската мисија на св. Кирил и Методиј. Единствениот преостанат начин да се објаснат овие титули е дека се во прашање „епископи на народите“,¹⁶ т.е. епископии од етнички тип¹⁷ со богослужба на словенски јазик во рамките на бугарската држава. Тоа биле епископи „на словенски јазик“ или епископи „на словенскиот народ“?¹⁸ Или и двете.

Постоењето на таква специфична низа на словенски епископи и епископии паралелно со „нормални“ територијални епархии на Бугарската архиепископија што користеле грчки јазик во богослужбата зборува за одреден црковен дуализам во бугарската држава во времето на Симеон. Отсуството на официјални текстови што ја содржат титу-

¹⁴ За ова види Пентковскиј, *К Истории*, 131; Илиевски, *Апокрифни интерполации*, 81. Димче Коцо, Блаже Конески и Томо Томоски се сложуваат дека св. Климент бил првиот епископ на словенскиот народ во Девол (цитирано според В. Стојчевска-Антиќ, *Македонската средновековна книжевност*, Скопје, 1997 г. 139).

¹⁵ Како што допушта Иванов, *Старини*, 310. Тој, сепак, мисли дека, имено, св. Климент бил првиот.

¹⁶ За практиката да се поставуваат „епископи на народите“ (наместо на градови и територии) види Ralph W. Mathisen, *Barbarian Bishops and the Churches in Barbaricis Gentibus During Late Antiquity*, *Speculum*, Vol. 72, No. 3, Jul., 1997, The University of Chicago Press, 664-695 кој специјално обрнува внимание на вториот канон на Вториот вселенски собор од 381 г. Преку таквите епископи црквата се трудела да ги инкорпорира варварските етноси во својот систем. Таквите епископи биле надвор од политичките граници на империјата (како готските епископи во периодот IV–VI в. под Цариградската патријаршија). Од друга страна Задорнов поддржува дека во црквата особено во првите векови постои системот на етничките епископии, кој никогаш не бил укинат, така што при желба можел да се примени, како што смета дека станало во Бугарија. Основната разлика при овие епископии е јазикот на богослужбата (А. Задорнов, *Территориальные епархии и этнические епископии в структуре церковной организации Первого Болгарского царства (канонический аспект)*, Словоџне, № 2 2, 2016, 121, 127 - 129)

¹⁷ Види кај Муцај – Хјуџери – Ристани – Pentkovski, *Medieval Churches*, 5, 6, 13, 14 и Пентковскиј, *К истории*, 130, 136, 137; А. Пентковскиј, *Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков*, Словоџне, 2, 2016, 91, Б. Петровски, *Свт. Климент Охридский, хан/князь Борис-Михаил и князь/царь Симеон: исторические аспекты*, Словоџне, 2, Москва, 2016, 18-22, 33, 34

¹⁸ Титулата на деволскиот епископ Марко може да се преведе и како епископ на *словенски јазик* и како епископ на *словенскиот народ*, бидејќи старословенскиот јазик во својата рана фаза на развој немала посебен збор соодветен на грчкиот збор *ethnos*, па се употребувал *јазык* (за двојната употреба на зборот *јазыкъ* во старословенски види Димитър Ангелов, *Съдържание и смисъл на думите „јазыкъ“, „родъ“, „племѣ“ и „народъ“ в средновековната българска книжевина*, Българското средновековие – идеологиска мисъл и просвета, София 1982. Види и А. Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски*, БАН, София 1966, заб. 138).

лата *епископ словенски* за св. Климент во овој контекст би можела да се објасни со промени во рамките на бугарската држава, во кои споменатиот дуализам бил надминат и словенските етнички епископии престанале да постојат.¹⁹ Овие промени изгледа како да се хронолошки поврзани со претворањето на Бугарија во царство и подигањето на архиепископот со одлука на Роман Лакапин во ранг на патријарх, веројатно во 944 година.²⁰ Можеби со исчезнувањето на особената категорија *словенски епископи* е поврзано драстичното опаѓање на употреба на поимот *Словени* во словенските извори од тоа време, поради неговото деинституционализирање.²¹

Титулата *епископ словенски* во средината на X в. изгубила смисла и останала само во некои преписи на авторски дела на св. Климент. Титулата „словенски“ очигледно постоела во словенското житие на св. Климент²² настанато некаде по 916 г., но во Месеословот на Асемановото евангелие св. Климент е даден само со титулата *Велички*. Во него без епитетот *словенски* ќе се јават и светите Кирил и Методиј.

Епископ на Бугарија

Титулата *епископ на Бугарија* или *епископ бугарски* ја наоѓаме во низа византиски текстови настанати во Охридската архиепископија, како што се: Опширното житие на св. Климент од Теофилакт Охридски (во насловот: Κλημεντος επισκοπου Βουλγαρων, а во текстот: „првиот епископ на бугарски јазик“; Краткото житие на св. Климент од Димитар Хоматијан: ἁγιον πατρος ημων και θανατοουρουου Κλημεντος επισκοπου Βουλγαριας του εν την Αχριδι“ и во грчката служба посветена на св. Климент.²³ Надвор од рамките на архиепископијата неа ја наоѓаме во Синаксарот на цариградската

¹⁹ Пентковский, *Славянское богослужение*, 91, 92; Истиот, *К истории*, 137, го поврзува укинувањето на словенските етнички епископии со подготовките за целосна словенизација на бугарската црква како последица од словенизацијата на држава, во врска со што се создале словенски територијални епархии, кои ги направиле непотребни етничките нетериторијални такви. Меѓутоа, тезата за целосна словенизација на државата е спорна и е базирана врз само два словенски печата, едниот од спорно време, а другиот со спорна автентичност (Йорданов, *Корпус на печатите*, 66, 82-84) наспроти 9 типа печати со грчки натписи од времето на царот Петар (Йорданов, *Корпус на печатите*, 58-86).

²⁰ Йорданов, *Корпус на печатите*, 84.

²¹ Стојко Стојков, *Јазыкъ словѣнскый во стрословенските текстови (IX–XIV век)*, Историја, год. L/LI, Скопје 2015–2016, 133; Истиот, *Поимите Словени и Бугари од VII до XII в.*, докторска дисертација, Скопје 2013, с 193 - 195. Сепак причина за тоа може да биде и едноставно нормализирање на екстремно честата етничка компонента во раните словенски текстови, кон богословски понормално ниво (пак таму).

²² Тоа за жал не се зачувало – врз негова основа било создадено Опширното грчко житие, кое подоцна било преведено на словенски и го направило краткото (ако судиме од споредбата со Наумовото) словенско житие неинтересно за препишување. Старото Наумово житие кое се јавува очигледно продолжение на св. Климентовото (како што се гледа од првите зборови „И се же братѣ да не станеть безъ памети, братъ сего блаженнаго Климента“ Поп-Атанасов, *Старсловенски*, 126) се зачувало по се изгледа токму благодарение на фактот што доцна било создадено грчко Наумово житие и истото не било особено опширно. Затоа препишувачот на старото Наумово житие едноставно не нашол за потребно да изврши препис од старото Климентово житие за кое постоеле многу подобри и опширни текстови на грчки и во словенски превод, а го превел само вториот дел – Наумовото. Фактот дека го имаме и него во само еден препис зборува само по себе.

²³ И. Дуйчев, *Краткото Климентово житие от Димитър Хоматиян*, Проучванија върху средновековната българска история и култура, София 1981, 168; Милев, *Гръцките жития*, 129, *ГИБИ* 9, 2, 10; Меловски, *нав. дело*, 100-103.

прква (τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Κλήμεντος ἐπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ ἐν τῇ Ἀχρίδι)²⁴ чија формулација е идентична со онаа во Краткото житие.

Во средниот век *епископ на Бугарија* / *бугарски* се појавува само во оригинални дела напишани на грчки јазик. Во словенски текстови ќе ја најдеме по XIII в. во преводи на грчки дела (житијата на св. Климент),²⁵ но не и во оригинални словенски текстови. Така, иако грчките житија биле преведени на словенски со запазување на нивната терминологија, тоа немало за последица ширење на титулата „епископ на Бугарија“ во словенската литература. Според тоа, титулата „епископ словенски“ се јавува само во словенски текстови, а „епископ бугарски“ само во оригинални дела на грчки јазик. За разлика од нив, титули со географски одредници (како епископ Велички) се среќаваат и во двете пишани традиции. Притоа, додека словенската титула се јавува оригинална и постара – од времето на Св. Климент и неговите ученици, „грчкото“ титулирање се јавува прилично подоцна од словенското – во XI–XII в. и е поврзано со Охридската архиепископија.

Како тогаш дошло до појавата на титулата „епископ на Бугарија“ и која е причината што во византиските текстови ја нема титулата „епископ словенски“? Можат да се понудат две објаснувања, кои не си противречат, туку меѓусебно се дополнуваат.²⁶

1. „бугарски“ како византиски превод на „словенски“

Се знае дека Теофилакт за изработка на Опширното житие на св. Климент користел денес изгубено словенско житие, при што нема причина да се сомневаме дека тоа било истото она изгубено словенско житие, продолжение на кое се јавува старото словенско житие на св. Наум. Во житието од Теофилакт читаме: „Βουλγάρων γλώτῃ πρῶτος ἐπίσκοπος ὁ Κλήμης.“²⁷ Од своја страна, во Наумовото житие Марко е наречен **четвртѝи епѝскопъ въ словенскѝи езѝкъ.**²⁸ Оваа споредба сугерира дека во словенското житие на св. Климент пишувало „прв епископ на словенски јазик / народ“, а не *бугарски*,²⁹ епитет што во словенските текстови не се среќава за св. Климент. Ова

²⁴ Н. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Propylaeum Ad Acta Sanctorum Novembris, Brussels: Apud Socios Bollandianos, 1902, 255, 256,^{51, 52}; *Грџки извори за бџлгарската историја*, т. 5, БАН, Софија 1964 (понатаму ГИБИ 5), 284, „Во истиот ден го чествуваме раѓањето на светиот наш отец и чудотворец Климент епископ на Бугарија во Охрид“.

²⁵ За словенските преводи на грчките житија и службата на св. Климент види кај В. Стојчевска-Антиќ, *Македонската средновековна книжевност*, 153 и кај И. Велев, *Историја на македонската книжевност*, т. 1, Средновековна книжевност (IX–XIV в.), Скопје 2014, 139.

²⁶ Притоа овде го исклучувам од поодамна понуденото објаснување дека титулата *епископ бугарски* едноставно постоела во словенските текстови од каде што се пренела без промена во грчките. Обично таквите толкувања поаѓаат од изрази како „на нас Бугарите“, „прв епископ на бугарски јазик“ што ги наоѓаме во Опширното житие на св. Климент Охридски. Таквите изрази меѓутоа се дело на Теофилакт Охридски, кој и во своите писма се нарекувал Бугарин (види Меловски, 93; Спореди и *Грџки извори за бџлгарската историја* т. IX, част II, БАН, Софија 1994, (понатаму ГИБИ 9, 2) 32, бел 40 и 83). Факт е дека нема словенски оригинален текст од X в. во кој можеме да го најдеме епитетот *бугарски* употребен за св. Климент, а ниту за св. Кирил и Методиј или некој од нивните ученици.

²⁷ „Климент станал прв епископ на бугарски јазик“, Милев, *Грџки житија*, 128, 129; Меловски, *нав. дело*, 125

²⁸ Иванов, *Старини*, 306, 307, 309.

²⁹ Илиески, *Апокрифни интерполации*, 81, тврди дека св. Климент се нарекувал прв епископ на словенски јазик. Ј. Fine, *The early Medieval Balkans, A critical survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, 2008, University of Michigan press, 134, ја толкува оваа титула како: the first Slavic-rate bishop in

можност изгледа уште поуверлива ако го додадеме начинот на кој биле нарекувани св. Кирил и св. Методиј во словенските извори создадени додека св. Климент бил жив. Во нив тие се нарекувани: **ѸЧИТЕЛА НАШЕГО КОНСТАНТИНА ФІЛОСОФА, ПРВАГО НАСТАВНИКА СЛОВЕНСКОУ ЕЗЫКОУ**,³⁰ а свети Методиј е нарекуван пастир и учител **СЛОВѢНСКѢ ЕЗЫКѢ**.³¹ Така словенското житие на св. Климент поставено по житието за **ПРВАГО НАСТАВНИКА СЛОВЕНСКОУ ЕЗЫКОУ** и непосредно пред она напишано по наредба на Марко **ЧЕТВРТИИ ЕПІСКОПЪ ВЪ СЛОВЕНСКИИ ЕЗЫКЪ**, не изгледа можно да содржело во себе фраза „прв епископ на бугарски јазик“. Можеме да погледнеме на овој проблем и од друг агол. Св. Кирил, кој во словенското житие е наречен **НАСТАВНИКА СЛОВЕНСКОУ ЕЗЫКОУ** го наоѓаме како **διδασκαλὼν Βουλγαρῶν**, на фрески во Охридската архиепископија.³² Категорично против можноста во словенскиот оригинал да пишувало „прв епископ на бугарски јазик“ зборува и начинот на кој се употребувале поимите *Словени* и *Бугари* во словенските текстови во X в., а имено, тие во нив се целосно разграничени. *Словени* е поим што се однесува само на еден народ со ист јазик што живее во Македонија, Блатно и Велика Моравија,³³ додека *Бугарите* се јавуваат како одделна категорија што не се поврзува со поимот *Словени*, туку се асоцира со *Хуни* и *Унгарци*.³⁴

Bulgaria. За Златарски „прв епископ на бугарски јазик“ значи епископ кој служи на „словенобугарски јазик“ поставен за локалното словенско население, т.е. ги смета двата термина за еквивалентни (Златарски, *Де се е намирала*, 1, 2, 7); Мусај – Хјухери – Ристани – Рентковски, *Medieval Churches*, 14, ја сметаат фразата „прв епископ на бугарски јазик“ како таква што може да се поврзе и спореди („сопостави“) со титулата „епископ словенски“. Види и Рентковски, *К истории*, 131.

³⁰ Во Опширното житие на св. Кирил освен тоа се констатира дека Бог така „сѣтвори и въ наше роди въздвигъ намъ оучителя сего, иже просвѣти езыкъ нашъ“ (Поп-Атанасов, *Старословенски*, 6; *Климент Охридски*, събрани съчинения, т. 3, София 1973 г., 89), што зборува јасно за словенската самоопределба на авторот. Заслужува во врска со тоа да се додадат и констатациите на Димитри Оболенски, Шест византиски портрети, Скопје, 2011, 51), кој прецизно забележува дека во Пофалбата за св. Константин Кирил напишана од Климент, зборовите дека Кирил бил учител на Словените и дека преку него „дождот на божезната милост падна на мојот народ“, содржат во себе „идејата за етничко самоопределување.“ Види и Стојков, *Языкъ словѣнскый*, 125-127.

³¹ Во насловот на Пофалбата за свети Кирил Философ (првична верзија), св. Кирил е наречен **НАСТАВНИКОУ СЛОВѢНСКОУ ІЗЫКОУ** а во текстот: **“СЛОВѢНСКОУ ІЗЫКОУ (...) ІАВЛЕНЪ БѢ ПАСТЪРЪ И ОУЧИТЕЛЪ”,** „многѹм (...) тенаа ізныка словѣнска. Томѹ тѣи аплъ посланъ бѣ“; **”НАСТАВНИКОУ СЛОВѢНСКОУ ІЗЫКОУ”**. Климент Охридски, т. 1, 426, 427. Во вторичната верзија соодветно стои: **„ОУЧИТЕЛА СЛОВѢНСКАГО КИРИЛА ФІЛОСОФА“:** **“СЛОВѢНСКѢ ЕЗЫКѢ (...) ІАВЛЕН БѢ ПАСТЪРЪ И ѸЧИТЕЛЪ ЕМѢ”,** „многѹплоднаго езыка словѣнскааго. Томѹ сѣ новѣ аплъ посланъ бѣ.“ (*Климент 1*, 438, 439; Иванов, *Старини*, 328–331). Исто и во насловот на Службата за св. Кирил: **ОУЧИТЕЛѢ СЛОВѢНСКОУ АЗЫКѢ** (Иванов, *Старини*, 291). Во насловот на Службата за св. Методиј тој е наречен **ОУЧИТЕЛѢ СЛОВѢНСКОМѢ ІЗЫКОУ**, а во текстот **ПАСТЪРѢ ВЕЛИКААГО СЛОВѢНОМѢ** (*Климент Охридски*, т. 3, 301). Во Пролошкото житие на св. Методиј е наречен „учител на словенскиот народ“, а брат му Кирил – „прв учител на словенскиот народ“ (Иванов, *Старини*, 289), а, пак Пофалното слово за Кирил и Методиј е насловено како **„сѣтѣма и прѣславныма оучителема словѣнскоу јазыкоу“** (*Климент 1*, 468).

³² Б. Тодић, *Архиепископ Лав – творец иконографског програма фресака у светој Софији*, САНУ, Београд 2012, 132, Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX – XVIII век*, Скопје 1983, 25. Натписот поточно гласи О А(ΓΙΟΣ) ΚΥΡ(ΙΛΛΟΣ) ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΩΝ ... Во продолжение стоело или ΣΚΛΑΒΩΝ, што судејќи според терминологијата користена во архиепископијата изгледа многу малку веројатно, или ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ.

³³ Стојков, *Языкъ словѣнскый*, 126, 127

³⁴ Врска меѓу *Бугари* и *Хуни* наоѓаме кај Григориј Мних базиран на Малала **„Сѣи Ψιλλεοϋς ѣмѣи ѡѡа своѡа, иже нарицаѡϋсѡа тогѡа Ψοϋρѣмѡиѡс, нѣиѣ Болгарѣ и Ψѣноϋ“** (Калайдович, *Иоаннѣ ѣксарѣ Болгарскѣи*, Москва, 1824, 181), која ја нема во оригиналот, cf. Ioannis Malalae, ed. Dindorf, Bonn, 1831, p. 97, 19-21. Во словенскиот превод на Синаксарот на Цариградската црква читаме: **Вангрѣ Българѣ /**

Додека употребата на епитетот *бугарски* за св. Климент во неговото словенско житие би било во спротивност со терминологијата користена од словенските автори во X в., тогаш замената на поимот *Словени* со *Бугари* се вклопува одлично во практиката во дел од византиските извори во XI–XII в. Во некои византиски текстови од средината на XI в. започнува поврзување и изедначување на двата поима до степен што реално довело до излегување на употреба на поимот *Словени* во византиските извори во текот на XII в.³⁵ Тоа не било поврзано со самосвеста на населението³⁶ – во словенските извори во периодот XI–XII в. *Бугари* и *Словени* продолжуваат да бидат различни и неповрзани категории.³⁷ Замената на поимот *Словени* со *Бугари* ја забележуваме најмногу на географски и јазично ограничен простор: грчките текстови пишувани во канцеларијата на охридските архиепископи или во соседната на архиепископијата тема Тесалоника, макар по исклучок да се среќава и надвор од оваа област. Најстарите примери потекнуваат од средината на XI в. од Солун: едно резиме направено од судијата Лав на документ од манастирот Ивирон од 960 г. каде што ја наоѓаме фразата *Σκλάβων Βουλγάρων*³⁸ за луѓе населени крај Јерисо, на Халкидик. За *Vulgari qui Sclavi apelantur* пак во Халкидик, во село Ливадија, се зборува во житието на св. Григориј Агиорит.³⁹ Во житието на св. Климент од Теофилакт Охридски повеќепати среќаваме замена на поимот *Словени* со *Бугари*, при што особено јасно е тоа направено во карактеристичниот израз: *τῶν Σθλαβενῶν γένος εἵτουν Βουλγάρων*.⁴⁰ Поимот *Словени* е целосно заменет со „Бугари“ кај

България (Gjula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1983, 283), кое во грчкиот оригинал го нема (таму стои *Σκυθοβουλαροι*, ГИБИ 5, 291). Види повеќе кај С. Стојков, *Бугарскиот етнос и мултиетничка Бугарија: константа и еволуција на сфаќањата во византиските извори во X век*, Гласник на институтот за национална историја, г. 59, бр. 1-2, Скопје, 2015, 64-80.

³⁵ E. Muhle, *Die Slaven im Mittelalter*, Das mittelalterliche Jahrtausend, Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, 2016, 12, 13

³⁶ Mucaj – Xhyheri – Ristani – Pentkovskiy, *Medieval Churches*, 14 бел 6.

³⁷ За ова види понатаму. Спротивните мислења во науката се базираат на погрешно датирање на Солунската легенда во XI наместо во XIV в. (види за ова прашање: И. Дуйчев, *Рилският светец и неговата обител*, София 1947, 53; Б. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, кн. II, БАН, София 1967, 50-62; Б. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, кн. III, БАН, София, 1978, 4, Б. Ангелов, *Неиздаден препис на старобългарското съчинение „Солунска легенда“*, во Страници из историята на старобългарската литература, София, 1974, 155; Илиески, *Апокрифни интерполации*, 80; Стојков, *Поимите*, 510, заб. 2268.

³⁸ *Грџки извори за българската историја*, т 6, София, 1965 (понатаму ГИБИ 6), 38. Описот е направен од судијата Леон во 1059 или 1074 г во Солун (И. Божилов, *Българите във Византијската империја*, София 1995, 44).

³⁹ Ангелов, *Образоването*, 374; Н. Чаусидис, *Контактот меѓу културата на Јужните Словени и Византија, Цивилизации на почвата на Македонија*, Макропроект „Историја на културата на Македонија“, МАНУ, Скопје 1995, 98, 99.

⁴⁰ Милев, *Грџките житија*, 81, Меловски, *нав. дело*, 135. Теофилакт така ќе направи во Климентовото житие (*τῶν Σθλαβενῶν γένος εἵτουν Βουλγάρων*, св. Кирил и Методиј „ја откриле словенската азбука, ги превеле богонадахнатите писма од елински на бугарски“, „го извршиле преводот на Писмото на бугарски јазик“, *Βουλγάρων γλώττη πρῶτος ἐπίσκοπος ὁ Κλήμης*, (Милев, *Грџките житија*, 81, 89, 129, 133, ГИБИ 9,2, 12, 13, 16, 34), во житието на Тивериополските маченици (во насловот: *Τιβεριουπολεῖ τη Βουλγαρικὸς ἐπονομαζομένην Στρουμτζήν*, во Брегалница „одреден бил ... клер обучен на бугарски јазик“ (ГИБИ 9, 2, 42, 72, Меловски, *нав. дело*, 61, 62), во свое писмо до Вриениј: *ἐπὶ ταῖς Βουλγάρων μὲν γλώταις λεγομέναις στρούγαις* (ГИБИ 9, 2, 197).

Кекавмен.⁴¹ Во Лексиконот на Зонара поимот Словени го нема, освен во формата „Склавинија“, која е изедначен со „Бугарија“ (Σκλαβινία (Σκλαβηνία). ή Βουλγαρία).⁴²

Овие случаи не содржат во себе идеја дека постои посебен бугарски народ како еден од словенските народи, туку станува збор за една и иста категорија, за еден и ист народ – *Бугари* е синонимно име за *Словените*, сфаќани како единствен народ.⁴³ Освен од директни констатации како τῶν Σθλαβενῶν γένος εἶπουν Βουλγάρων и Σκλαβινία ή Βουλγαρία, тоа е очигледно и од начините на кои се опишува просторот на кој живее овој народ. За Теофилакт, *бугарска земја* е еднакво на *словенската земја* и во неа влегуваат и Велика Моравија и Панонија.⁴⁴ Според него, „во последно време земјата на Бугарите ја осветиле блажени отци и учители... кои биле тие отци? Методиј што ја украсил Панонската епархија откако станал моравски архиепископ и Кирил...“⁴⁵ Истото тоа го повторува Хоматијан во Краткото Климентово житие: св. Кирил и Методиј биле наставници и покрстителите на Мизите – Бугари.⁴⁶ Дека во случајот се имаат предвид и Моравците, се гледа од тврдењето дека св. Климент од млади години „станал соподвижник на водачите и водач на целиот мизиски народ во благочестието, при што заедно со отците и учителите поднел едни и исти страдања од еретиците што тогаш имале власт...“⁴⁷ Односно, тој бил меѓу водачите на *целиот мизиски народ* кога во Велика Моравија ги претрпел прогоните од еретиците. Во ова житие поимите Мизи и Бугари се јавуваат како синоними и, како што гледаме, се однесуваат на Словените дури и во Велика Моравија. Опишувајќи го просторот каде што се населил „бугарскиот народ“ на Балканот, Теофилакт во Житието на Тивериополските маченици ќе посочи: „сета област Илирида, стара Македонија сè до градот Солун и стара Тракија накај околината на Берое, велам и Филипопол и по северните.“⁴⁸ Кај Хоматијан пак читаме дека Мизите-Бугари „го поминале Дунав и ги запоседнале сите соседни области: Панонија и Даламција, Тракија и Илирик и голем дел од Македонија и Тесалија“.⁴⁹ Според грчкото житие на св. Наум, откако дошле во „земјата на Бугарите“, св. Наум и Климент проповедале низ „Дијавија, Мизија, Панонија, Трибалите, сè до Илирик“.⁵⁰ Таквата „бугарска земја“ распослана на земјата на префектурата Илирик од Велика Моравија до Тесалија, но и надвор од неа

⁴¹ Кекавмен посочува дека „Бугарите го нарекуваат имотниот βουράτων, што значи сличен на Бога“, а пак „стратег на јазикот на Бугарите се вика челник“ (*Византијски извори за историју народа Југославије*, т. III, Византолошки институт, Посебна издања књ. 10, Београд 1966, 206; *ГИБИ* 7, 12, 16).

⁴² Iohannis Zonarae, *Lexicon*, tomus posterior, ed. Iohannes Augustus Henricus Tittmann, Lipsiae, 1808, col. 1653.

⁴³ Затоа и не може да се прифати толкувањето на Ангелов, Българската народност, 42-43, според кого причината за „испреплетување“ на поимите *Бугари* и *Словени* се должи на тоа што новосозданиот бугарски народ бил словенски и дека во XI–XII в. поимот *Бугари* се наметнува во оваа термилошка двоинственост и останува засекогаш име на бугарската народност во Тракија, Мизија, Македонија. Меѓутоа таквото „испреплетување“ во XI–XII в. се јавува само во грчки извори, не и во словенските, и не се однесува на посебна словенска народност, туку на Словените генерално.

⁴⁴ Милев, Грџките жития, 11; Меловски, *нав. дело*, 135.

⁴⁵ *ГИБИ* 9, 2, 12, 13.

⁴⁶ Иванов, *Старини*, 316-318.

⁴⁷ Милев, Грџките жития, 176, 177.

⁴⁸ *ГИБИ* 9, 2, 63; Меловски, *нав. дело*, 40, 41, 58, 59.

⁴⁹ Милев, Грџките жития, 174-177. Спореди во словенскиот превод: *Дннавъ прѣидоше стрънаа вса наследоваше Панонию и Далматію, Фракїа же и Илирикъ и многаа же македоньскаа и солньскаа*; Иванов, *Старини*, 316-318.

⁵⁰ Меловски, *нав. дело*, 82, 87.

(Тракија) нема врска ниту со реален бугарски народ, а ниту со територијата на бугарската држава, туку се однесува на Словените така како што ги гледале нив Ромеите во XI–XIII в.: таа во едно цело ги опфаќа земјите на чија територија се извршила словенската мисија.⁵¹

Според тоа, *епископ бугарски* се јавува не како нова етничка категоризација, туку византиски превод на оригиналната словенска титула *епископ словенски*,⁵² појавено како последица од термилошките промени што настапиле во византиските извори во XI в. и постепено излегување од употреба во нив на поимот Словени.

⁵¹ Користењето на поимот *Бугари* во византиските извори во XI - XII в. добило различни толкувања во науката. Во бугарската историографија генерално е прифатено дека станува збор за коректно етничко именување, одраз на самосвеста на населението, а се однесува на создадена во IX–X в. бугарска словенска народност на територијата на Мизија, Тракија и Македонија (т.е. истите територии на кои претендира бугарскиот национализам во модерно време). Таквото толкување е прилично неприфатливо од научна точка на гледање и не е во состојба да ја објасни терминологијата во византиските извори во споменатиов период. На пример, зошто византиските извори не забележуваат Бугари во Тракија и во поголемиот дел од Мизија во XI - XII? Дали според тоа, бугарски народ постоел во тоа време само на просторот од Срем до Сердика и од Белград до Тесалија? Освен тоа, таквото именување го наоѓаме во грчки, а не во словенски текстови, така што и не можеме да зборуваме за тоа дека поимот Бугари се потпира на самосвеста на населението (види за тоа и подолу). Во македонската историографија поимот Бугари се толкува пред сè како политоним (види за тоа повеќе кај Н. Проева, *Алфред Делакулонж, Лулката на македонската државност*, Скопје 2000, 8-5), а притоа понекогаш се прифаќа дека тој постепено после X в. започнува да го истиснува поимот Словени (Илиески, *Апокрифни интерполации*, 81), и со извесни огради дури се поврзува со самосвеста на населението: „Словени (нарекувани Бугари)“ (П. Хр. Илиески, *Охридскиот книжевен центар и словенската писменост*, Светила незаодни, Словенските првоучители и нивните ученици, студии, 198, 199). Почесто поимот се поврзува со темата Бугарија (Д. Ташковски, *Кон етногенезата на македонскиот народ*, Скопје 1974, 145-195), или со именување на населението на просторот на некогашното бугарско царство со политонимот Бугари по некоја инерција (Б. Панов, *Кон етногенезата на македонскиот народ*, Средновековна Македонија, т. 3, Скопје 1985, 25; *Документи за борбата на македонскиот народ за слобода и национална држава*, Скопје 1981 г. 78, бел. 332, 98, бел. 437). Додека поврзувањето на поимот со темата има сериозна основа, слабоста на таквото толкување е во тоа што темата Бугарија постоела прилично кратко и не може да ја објасни употребата на поимот во XII в. Објаснувањето преку инерција од друга страна е неприфатливо затоа што, како што веќе посочив, поимот Бугари не го наоѓаме на целата територија на поранешното бугарско царство (го нема во Тракија и поголемиот дел на Мизија). Исто така, во текот на XI–XII в. не може да се констатира некакво ширење на употребата на поимот Бугари за Словените во словенските текстови (види подолу). Многу пореално и аргументирано е објаснувањето кое го поврзува поимот Бугари со дијецезата на архиепископијата на „цела Бугарија (П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске Архиепископије*, Охридска архиепископија у византијском свету, Византијски свет на Балкану, Београд, 2012, 41-56). Комбинација на објаснувањето на поимот преку темата и архиепископијата нудат во последно време и Мусај – Хыхери – Ристани – Рентковски, *Medieval Churches*, 14 заб. 6 (Именување славян “болгарами” в составленных охридскими архиепископами греческих Житиях свт. Климента определялось не самоидентификацией славянского населения на территории западной Македонии и Южной Албании в IX–X вв., а византијской терминологијой, использовавшейся в XI–XII вв. в византијской архиепископии Болгарии и на территории византијской фемы Болгарии). Единственото што може да му се забележи на објаснувањето на поимот Бугари како именување на парохијаните на архиепископијата е дека тоа не ги исцрпува сите примери на употреба на поимот Бугари во византиските извори во XI–XII в., како на пример оние што ги наоѓаме на Халкидик. Меѓутоа тие исто се поврзани со идејните процеси што течеле во Охридската архиепископија (види понатаму).

⁵² Така изгледа го разбира и Оболенски (Шест византиски портрети, 46): „Климент станал епископ – прв како што вели Теофилакт на бугарски (т.е. словенски) јазик“, меѓутоа тој го релативизира ова кога на друго место вели дека – житието на св. Климент било напишано од „некој од првите Климентови ученици, некој Бугарин“ (Д. Оболенски, Шест византиски портрети, 91).

На прв поглед таквото објаснување како да противречи на титулата на св. Климент во Синаскарот на Цариградската црква, кој се смета дека бил редактиран во текот на X в.⁵³ и во кој наоѓаме идентичен текст со насловот на Краткото Климентово житие: τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Κλήμεντος ἐπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ ἐν τῇ Ἀχρίδι. Дали тоа претставува доказ за порана појава на практиката на заменување на поимот Словени со Бугари во Византија, или е доказ за постоењето на титулата епископ бугарски во X в.⁵⁴ Одговорот е негативен и во двата случаја. Цитираниот текст за св. Климент го нема во сите ракописи на Синаскарот, туку во само една подоцнежна верзија што содржи повеќе текстови поврзани со Словените.⁵⁵ Тоа значи дека текстот во Синаскарот не укажува на порана појава на придавката *бугарски* во титулата на св. Климент во X в., туку за подоцнежнo внесување на свети Климент во Синаскарот.⁵⁶ Начинот на кој е дадена титулата на светецот исто сугерира дека таа е од подоцнежен период. Споредбата со начинот на кој е претставен св. Климент во Старото словенско житие на св. Наум и во Месецословот на Асемановото евангелие ни покажува дека титулата во Синаскарот не можела да се потпре на нешто напишано за св. Климент на словенски јазик во X в. Вклучувањето на градот Охрид (и тоа во словенската форма, а не во класичната Лихнидос) во титулата е друг клучен момент – ако е нешто сигурно за неговата епископија тоа е дека св. Климент не бил епископ на Охрид. Затоа светецот и не бил познат во X в. како Охридски.⁵⁷ Освен

⁵³ ГИБИ 5, 281.

⁵⁴ Еден друг извор на прв поглед како да го потврдува тоа. Станува збор за веќе цитираното резиме на повелба на Роман II од 960 г. направено во средината на XI в., во Солун, во кое ја наоѓаме фразата Σκλαβῶν Βουλγαρων. Во тоа одредени автори виделе доказ дека Словените во Халкидике самите себе се викале Бугари во втората половина на X в. (ГИБИ 6, 22; *Македонија*, Сборник од документи и материјали, БАН, Софија, 1978, 41 (цитатот е сместен под наслов „Во грамота на Роман II се кажува дека Словените се нарекуваат веќе Бугари“); Ангелов, *Образувањето*, 364; И. Божилов, *Българите във Византијската империја*, Софија 1995, 16, 17, 44). Меѓутоа ние не го поседуваме оригиналот, туку само резиме од средината на XI в. Во текот на X в. во византиските извори не се набљудува поврзување на поимите *Словени* и *Бугари*, додека од средината на XI в. понатаму тие вообичаено се јавуваат поврзани, а тоа би требало да значи и дека спомнатата фраза ја немало во оригиналот од 960 г.

⁵⁵ Delehaeye, *Synaxarium, XXXIV–XXXV*, 255, 256. Затоа и не е во право Божилов (*Българите*, 133), кога тврди дека св. Климент мошне рано влегол во Синаскарот.

⁵⁶ Синаскарот содржи настани до крајот на X в. од што следува дека барем дел од него е завршен во XI в. Против раното вклучување на св. Климент во него зборува и времето: од моментот на смртта (916 г.), до прогласувањето за светец, поминува време; време поминува и до оформувањето на култот (служби, житија), а уште време поминува од оформувањето на култот до вклучувањето на светецот во месецословите / синаскарите (за последното види: Синтия Вакарелијска, *Култове и календари в средновековна Бџгария. До каква степен култовете на светците са отразени в месецословите?* Старобџгарска литература, кн. 47, 2013, 316). Според тоа, изгледа мала веројатноста за помалку од век од упокојувањето св. Климент да го помине целиот долг пат од прогласување светец и оформување на негов култ, преку ширењето на истиот до тој степен што да ги мине границите на бугарското царство и да влезе во Синаскарот на Цариградската црква. Меѓутоа прашањето не е во веројатноста. Ние го имаме несомнениот факт што во времето на царот Самуил св. Климент сè уште не бил сметан за доволно значаен светителски авторитет за да биде прифатен како патрон на архиепископијата. Затоа Самуил го одбрал како патрон на својата црква свети Ахил од Лариса, чии мошти ги пренел во својата престолнина Преспа и кому му го посветил катедралниот храм на својата архиепископија, и тоа на само 20-ина километри од гробот на св. Климент (види за тоа и J. Белчовски, *Правната положба на црквата во Самуиловата држава*, Самуиловата држава во историската, воено-политичката, духовната и културната традиција на Македонија, Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, 2015, 106).

⁵⁷ Против оваа констатација обично се користи како аргумент Сводната повелба на Зографскиот манастир, според која, уште во 919 г. св. Климент е познат како Лихнидски (И. Велев, *Историја на македонската книжевност*, т. 1, Средновековна книжевност (IX–XIV в.), Скопје 2014, 141). Меѓутоа, во

тоа, до 1018 г. Охрид за читателите и слушателите во Константинопол бил непознато мало и незначајно гратче со варварско име во туѓа земја, така што неговото споменување ниту би им зборувало нешто ниту би помогнало во идентификацијата на епископот. По 1018 г., меѓутоа, градот е метропола на архиепископијата на „цела Бугарија“. Дека вклучувањето на св. Климент во Синаксарот е поврзано со Охридската архиепископија сведочи уште нешто – тој е единствениот светец од границите на Бугарското Царство, кој воопшто е споменат во Синаксарот – ги нема другите словенски светци, но исто така и бугарските, како што се владетелите Борис и Петар, па според тоа, не станува збор за „размена на светци“, ниту на стремеж за вклучување на светци од Бугарското царство во Синаксарот на Цариградската црква. Во такво светло вклучувањето на св. Климент таму може да се објасни со неговото претворање во патрон на Охридската архиепископија, а што би значело дека тој е вклучен во Синаксарот на Цариградската патријаршија по 1018 г., а уште поточно – не порано од XIII в., кога оваа формулација се појавува во Краткото житие на светецот од Димитрија Хоматијан од каде што би можела да биде земена и во оваа верзија на Синаксарот.

2. Претворање на св. Климент во епископ-патрон на „архиепископијата на цела Бугарија“

Второто објаснување на епитетот *бугарски* поаѓа од начинот на кој започнала да се разбира улогата на св. Климент во грчките текстови од XI в. па натаму. Во нив тој е епископ и водач на *целиот* „бугарски народ“ и на „цела Бугарија“. Во Пространото житие се тврди дека преку св. Климент „целата земја на Бугарите го осозна Бога“.⁵⁸ Слично: „Бугарите од *сите* генерации (*πᾶσα Βουλγάρων ἡλικία*), ...не може да се опише каква грижа пројавуваат при неговото почитување.“⁵⁹ Во грчката служба за св. Климент него го наоѓаме како „заеднички прв пастир“ на „*сите* градови на Мизите и Панонците“, „голем проповедник, апостол на *цела* Бугарија“, „Господ... го прослави во *сета* земја Мизија“, „првосвештеникот, пастир на лаосот на Мизија“, „бивајќи пастир на Охрид, обраќајќи ја *целата земја* Мизија кон богочитување“.⁶⁰ Во Краткото житие, Хоматијан тврди дека св. Климент „станал ... водач на *целиот* мизиски народ“.⁶¹

Тоа инсистирање на терминот „*целиот* / *цела*“ нема врска со реалната дејност на св. Климент, кој бил учител и епископ на една ограничена територија од Бугарското Царство. Поимот меѓутоа кореспондира со титулата на охридските архиепископи, кои некое време пред крајот на XI в. веќе ја имаат модифицирано својата титула од „Бугарија“ на „цела Бугарија“⁶² и ќе се придржуваат до овој елемент во титулата независно од големите

науката автентичноста на овој документ е оспорена со основа и се мисли дека тој потекнува од XVI в., а споменатиот епитет Лихнидски е најверојатно подоцнежна интерполација во насловот на повелбата (Иванов, *Старини*, 541, 542; Т. Филиповски, *Свети Климент и неговиот епитет Охридски: појава и распространетост*, Свети Климент Охридски во уметничкото творештво, Скопје 2012, 31, бел 10, 33, 35). Титула Охридски (а уште помалку во несловенската форма Лихнидски) не можеме да најдеме во ниту еден словенски или византиски извор во X - XII в. Според тоа, не е можно епитетот Охридски да постоел во X и XI в., а ниту св. Климент да бил сметан за охридски епископ.

⁵⁸ Меловски, *нав. дело*, 162; Милев, *Грчките житија*, 145; *ГИБИ* 9, 2, 36, 41.

⁵⁹ *ГИБИ* 9, 2, 40; Според Милев, *Грчките житија*, 145: „Бугарите од секоја возраст“

⁶⁰ Меловски, *нав. дело*, 100-103.

⁶¹ Милев, *Грчките житија*, 176, 177.

⁶² Како причина за тоа се зема намалувањето на дијецезата до границите на темата Бугарија во втората половина на XI в. (А. Пентковски, *Почитание святителя Климента в Охриде В X–XIV вв.*,

територијални промени на нивната дијецеза. Така, освен веќе посочената употреба на поимот *Бугари* во смисла на *Словени* и на *бугарска земја* во смисла на *словенска*, во византиските и латинските извори во периодот XI – XII в. поимот Бугари имал и друга, и тоа многу пораширена и доминантна употреба, а имено, ја означувал дијецезата на „архиепископијата на цела Бугарија“ и нејзините жители.⁶³ Тоа е особено јасно изразено во едно писмо на Теофилакт Охридски во кое тој протестира поради мешањето на Цариградската патријаршија во дијецезата на архиепископијата: „Зашто што се меша во (областа) на Бугарите (ἐν Βουλγάρους) константинополскиот патријарх, кој нема ниту право да ракополага во неа, зашто на неа се паѓа да има автокефален архиепископ, ниту има наследено некаква друга предност спрема неа?“ и „кој е толку назаден и глуп та спокојно да го поднесува меѓу Бугарите присуството на константинополскиот екзарх“.⁶⁴ Тоа е кажано во време кога дијецезата на архиепископијата на „цела Бугарија“ веќе ја има изгубено Источна Мизија со Доростол, а епископите поставени од Цариград одамна раководеле со паствата во цела Тракија и голем дел од Мизија. Меѓутоа, Теофилакт не протестира поради таквата состојба, зашто за него надвор од дијецезата на неговата архиепископија (т.е. во Тракија и Долна Мизија) и нема Бугари, туку се буну поради издавањето дозволи за градење манастири од цариградскиот патријарх во дијецезата на архиепископијата (во конкретниот случај: Кичево). Поради истото сфаќање на поимот Бугарија како еднаков на територијата на архиепископијата, а Бугари – на нејзините парохијани, изворите што настанале во XI–XII в. не спомнуваат ништо за Бугари во Тракија и во деловите на Мизија што биле надвор од дијецезата на архиепископијата. Како архиепископи на паствата на „цела Бугарија“ именувани со надетничкиот⁶⁵ поим Бугари и охридските архиепископи можеле себеси да се декларираат како Бугари.⁶⁶

Според тоа, тврдењата дека св. Климент се јавува епископ, архиепископ, учител водач и т.н. „на (цела) Бугарија“ или „на Бугарите“ не покажува идеја дека св. Климент бил архиепископ на евентуален бугарски етнос и неговата татковина, туку изразува претензија дека тој е архиепископ и патрон на самата Охридска архиепископија. Св. Климент иако бил само епископ, по 1018 г. почнал да се осмислува како патрон, како еден од претечите, а постепено и како еден од поглаварите на Охридската архиепископија, а тоа го отворало

Старобългарска литература, 48, София, 2013, 82) За Ангелики Деликари и првата форма на титулата „архиепископ на Бугарија“ е поврзана со темата Бугарија, а не со некогашната бугарска црква (Angeliki Delikari, *Des Situation der-nord west Makedonien während der Regierung des Basileios II., die sogenannte Kirche des Zaren Samuel und die Gründung des Erzbistums von Ochrid*, Европскиот југоисток през втората половина на X – началото на XI век, София, 2015, 239, 243). Со сигурност таа е официјална титула во времето на Теофилакт, кој е титулиран како „светиот и славен архиепископ на Прва Јустинијана и на цела Бугарија, господин Теофилакт“ во насловот на Житието на св. Климент (Милев, *Грџките житија*, 77; *ГИБИ* 9, 2, 11, Меловски, *нав. дело*, 134). Исто и во насловот на Житието на Тивериополските маченици (*ГИБИ* 9, 2, с. 42). Теофилакт се нарекува себе си „Архиепископот на цела Бугарија“ (‘ο δὲ πάσης Βουλγαρίας ἀρχιεπίσκοπος) во писмо до царскиот лекар Михаил Пантехни (*ГИБИ* 9, 2, 226, писмо бр. 129).

⁶³ Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII*, 41–56.

⁶⁴ *ГИБИ* 9, 2179, бр. 82, писмо до Михаил внукот на халкидонскиот епископ (напишано меѓу 1095–1106 г.)

⁶⁵ Дека поимот *Бугари* и неговиот синоним *Мизи* биле сфаќани како мултиетнички, јасно се гледа на пример од грчката служба на св. Климент: „етносите на Мизите ги очисти со крштевање ... на цела Бугарија голем проповедник“, „си станал ... учител на многу етноси“, „ги упати мизиските етноси кон божествената вера ... правејќи ги одбран лаос“, „првосвештеникот, пастир на лаосот на Мизија и учител“ (Меловски, *нав. дело*, 101-104). Се гледа дека Мизите се еден лаос составен од повеќе етноси.

⁶⁶ Меловски, *нав. дело*, 93; *ГИБИ* 9, 2 32, бел. 40, 83.

патот кон титулата „епископ на Бугарија“. За охридските архиепископи тоа секако било и можност да се даде поопиплива смисла на бесмислената за Ромеите во XI – XII в. титула „епископ словенски“ што не се вметувала добро во црковната практика и не можела да се поврзе со некоја конкретна и позната за нив црква од минатото или современоста. Климентовата титула „епископ на Бугарија“ за византиските „архиепископи на (цела) Бугарија“ кореспондирала со нивната сопствена титула. т.е. преименувајќи го „бугарски“, тие го направиле свој за себе и за архиепископијата.⁶⁷

* * *

И така во титулата „епископ бугарски“ ние можеме да видиме истовремено византиски превод и толкување на оригиналната титула „епископ словенски“ и стремез св. Климент да се направи патрон и заштитник на архиепископијата на „цела Бугарија“. Кои биле причините што довеле до таквото преосмислување како на титулата, така и на улогата на „величкиот епископ“ Климент? Овде нема можност подробно да се разгледа ова многу интересно прашање. Ќе посочам само на клучниот момент.

Охридската архиепископија во XI в. како што тоа добро го резимирал Бранислав Тодиќ,⁶⁸ била распната меѓу номиналната потчинетост на Рим и вистинската на Византија, била принудена да бара убедливи аргументи за својата автокефалност, особено поради расколот меѓу Рим и Константинопол во средината на XI в. Автокефалноста зависела од волјата на императорот во Константинопол, кој бил премногу близу до цариградскиот патријарх и премногу оддалечен од Охрид. Во текот на XI–XII в. охридските архиепископи ќе исковат серија аргументи многу посилни од повелбите на Василиј II, кои очигледно биле сметани за недоволна заштита. Оваа потрага по цврсти и независни темели архиепископијата ја направила во неколку правци. Прво – поврзувајќи се со истакнати светци учесници во првиот вселенски собор.⁶⁹ Второ – поврзувајќи ја архиепископијата со различни автономни и автокефални црковни формации што егзистирале на истиот простор во минатото, а имено: Солунскиот викаријат, Јустинијана Прима,⁷⁰ Бугарската архиепископија (но не целата и не онаа од IX в., туку само од оној момент кога била

⁶⁷ Тоа многу добро се гледа во Краткото Климентово житие напишано за „епископот бугарски / на Бугарија“ Климент од „пастриот бугарски / на Бугарија“ Димитар Хоматијан (Дуйчев, *Краткото Климентово житие*, 168, 169).

⁶⁸ Тодиќ, *Архиепископ Лав*, 131, 132.

⁶⁹ Таквата тенденција е започната од времето на царот Самуил кога моштите на св. Ахил се пренесени во Преспа и каде на истиот му бил посветен соборниот храм на архиепископијата. Подоцна ќе биде додаден и сердикијскиот епископ Протоген (Дјуканџов список, *ГИБИ* 7, 109; Белчовски, *Самуиловата*, 106-107; Види и И. Велев, *Свети Кирил и Методиј, рамноапостоли и сесловенски просветители*, Скопје 2016, 206-207).

⁷⁰ Уште првиот несловенски архиепископ во Охрид Лав (1037–1056) при градењето на соборниот храм св. Софија во Охрид (вер. 1052–1054 г.) ќе даде јасен израз на овие претензии. Во факониконот на олтарот, во апсидата наоѓаме двајца папи, кои обично не биле сликани во олтарите (притоа тие се поставени начело на насликаните шест папи, т.е. дадена им е главна улога), а тоа се: Инокентиј (401–417) – кој му дал делумна автокефалност на солунскиот викаријат (во чии рамки се наоѓал и поголем дел од дијецезата на Охридската архиепископија) и Вигилиј (537–555) кој ѝ дал автокефалност на Јустинијана Прима во 535 г. Тодиќ, *Архиепископ Лав*, 131. Види и Ј. Белчовски, *Охридската архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт*, Скопје 1997, 127, И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд, 2016, 98.

прогласена за автокефална и патријаршија).⁷¹ Така претензијата за автокефалност било базирана врз одлуките на повеќе императори, но и на црковна инстанција со поголем авторитет од Константинополската патријаршија – Рим и со тоа добивала многу посериозни правни основи отколку преку реалното основање на архиепископијата од Василиј II.⁷² Третото и што е поважно за темава е – барањето апостолски, или поточно, рамноапостолни темели што можело најсигурно да ја зацврсти нејзината автокефалност. Таква ќе биде најдена во апостолската мисија на св. Кирил и Методиј и св. Климент, чии ликови ќе ги најдеме во олтарот на св. Софија во средината на XI в. меѓу другите основачи на архиепископијата.⁷³ Присвојувајќи ја како своја дејноста на овие светци, архиепископијата не толку ги задоволувала чувствата на својата паства колку што ја докажувала својата апостолска заснованост – нивната мисија била сметана за апостолска уште во словенските извори.⁷⁴ Меѓутоа, за оваа цел не било доволно мисијата да е *словенска*, каква што била таа во словенските текстови, таа требало да биде *бугарска*, т.е. мисија наменета на архиепископијата, за да биде „архиепископијата на цела Бугарија“ основана преку апостолска мисија. На св. Климент како патрон на архиепископијата и ученик на св. Кирил и Методиј ќе му биде одредено главно место⁷⁵ во присвојувањето на оваа традиција, што се гледа и од Опширното житие, кое во суштина и не се јавува само житие на св. Климент, туку и идеолошки документ со кој се присвојува целата словенска традиција – Св. Кирил и Методиј со Седмочислениците и најмногу Свети Климент. И тука ја наоѓаме клучната фраза: τὸν Σθλαβενῶν γένος εἵτουσ Βουλγάρων.⁷⁶ Словените се Бугари, а Бугарите се паствата на Охридската архиепископија. Вклучувањето на Велика Моравија и Панонија во „бугарската земја“ (т.е. дијецезата на архиепископијата) се прави преку нејзино изедначување со Префектурата Илирик.⁷⁷ Шпекулирање со поимот Илирик го заб-

⁷¹ Дјуканжов список, *ГИБИ* 7, 109 „Дамјан ... При него Бугарија била почестена како автокефална... По заповед на император Роман Лакапин бил прогласен за патријарх од императорскиот совет“. Со него е започната и непрекинатата низа на поглавари на Охридската архиепископија.

⁷² Сепак и тоа не било запоставено: ликот на патријархот Евстатиј, кој во 1018 г. раководел со Цариград, исто е нацртан на олтарот на св. Софија во Охрид (Тодић, *Архиепископ Лав*, 13).

⁷³ Б. Тодић, *Архиепископ Лав*, 132; Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, 25. Сите се во архиерејски одежди без разлика што св. Кирил не бил архиереј – сепак тој ќе биде сликан како таков низ црквите во Македонија (Ц. Грозданов, *Студии за охридскиот живопис*, Скопје 1990, 57). Тоа може да се објасни само ако тој е поставен овде во улога на апостол, и поточно рамноапостолен – на што сугерира и додадената титула: тој е учител (ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ) на еден народ и со тоа е сличен на апостол Павле „учителот на народите“. На сличен начин и Теофилакт Охридски подоцна ќе го нарече св. Климент „нов Павле на новите Коринтјани – Бугарите“.

⁷⁴ Пофалбата за свети Кирил Философ (првична верзија): „... ѝзѣѣка словѣнска. Томоу тѣи аѣль посланѣ бѣѣ“; Во вторичната верзија: „многочплоднаго ѣзѣка словѣнскааго. Томоу сѣ новѣ аѣль посланѣ бѣѣ.“ (*Климент 1*, 426, 427, 438, 439). Понатаму св. Кирил е наречен: „Кирил новиот апостол и учител на сите земји“, кој „беше ... со апостолите – апостол, со пророците – пророк“. Во Службата на св. Методиј е речено дека тој се здобил со „апостолска благодат“, а истото го наоѓаме во Канонот за св. Методиј. Во Општиот канон за св. Кирил и Методиј – св. Кирил е наречен Нов Павел, а Методиј примил на апостолите рамна благодат (Поп-Атанасов, *Старословенски*, 59, 63, 82, 87, 98, 99).

⁷⁵ Велев, *Свети Кирил и Методиј*, 206.

⁷⁶ Милев, *Грѣцките жития*, 81.

⁷⁷ Види за ова Пентковскиј, *Почитание*, 84, кој правилно забележува дека посочувањето во Дјуканжовиот список на Протоген за прв поглавар на архиепископијата и наведените во врска со поглаварите топоними (Морава Паннонска, Доростол, Тивериопол, Тесалоника, Иерихо, Канина) покажуваат дека за авторот на овој список дијецезата била не само еднаква на темата Бугарија, туку и на Илирик, чија метропола се јавувала имено Сердика.

лежуваме и во Краткото житие, според кое, „Методиј архиепископ на Морава и Бугарија“ го поставил св. Климент за епископ на „*παντός τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τοῦ κρατοῦντος χώρος βουλγαρικοῦ ἔθνους*“, т.е. на „цела Бугарија“, т.е. на Охридската архиепископија.⁷⁸

Тоа е и причината зашто Опширното житие било напишано на грчки: не за да ја погрчува паствата, како што често и сосема неосновано се претпоставувало,⁷⁹ туку за да се аргументира автокефалноста на архиепископијата пред оние од кои таа и најмногу зависела – византиската елита собрана околу василевсот.

Така појавата на титулата „епископ бугарски / на Бугарија“ можеме да ја разбереме како фаза во подолгата еволуција на ликот на св. Климент од епископ на Величката епархија до патрон на Охридската архиепископија. Со присвојувањето на целата словенска литературна и црковна традиција од архиепископијата на „цела Бугарија“, која истовремено во XI в. била единствената византиска институција во која се употребува словенската богослужба и тоа во едно време кога терминот Словен во Византија по гласнувањето на склавиниите ја има изгубено својата подлога, поимот Словени (Склавинија) природно бил поврзан, а потоа изедначен од Ромеите со терминот Бугари и Бугарија (во смисла на архиепископијата). Оттаму и трансформацијата на св. Климент од „епископ словенски“ во „епископ бугарски“ станало исто колку неизбежно колку и пожелно за архиепископите на „цела Бугарија“. Од епископ на Бугарија и прв епископ на бугарски јазик кај Теофилакт, св. Климент во Дјуканжовиот список се појавува меѓу поглаварите на Охридската архиепископија, иако само со титула епископ. На почетокот на XIII в. Хоматијан го ставил во насловот на Краткото житие св. Климент веќе како епископ на Бугарија во престолнината на архиепископијата, во Охрид (макар и со извесно колебање во текстот),⁸⁰ а оттаму поминал во Синаксарот како епископ на Бугарија во Охрид веќе без никакви огради.

Неговото претворање во „Охридски“ исто било поврзано со идејните потреби на времето. Откако во 1204 г. со папска одлука била создадена „Архиепископија на цела Бугарија и Влахија“ во Трново, а чиј поглавар претендирал на титулата *patriarche... totius Bulgarie*,⁸¹ поимот Бугарија повеќе не го гарантирал монополот врз името на св. Климент за охридските архиепископи. Како што во Опширното житие преку претворањето на св. Климент во „бугарски“ го обезбедувало св. Климент, а преку него и целата словенска традиција за архиепископијата „на цела Бугарија“, така и Краткото житие одразува стре-

⁷⁸ Иванов, *Старини*, 318

⁷⁹ Оваа теорија е стара и многу распространета во историографијата (спореди К. Иречек, *Историја Болгарь*, Одеса 1878, 280, кој 13 глава ја започнува со поднаслов „Елинизација на националната Охридска црква“), а е застапена и во македонската историографија (спореди: Б. Панов, *Македонија низ историјата*, Скопје 1999, 16; *Историја на македонскиот народ*, т. I, Скопје, 2000, 408).

⁷⁹ Милев, *Грџиките жития*, 174-177.

⁸⁰ *Ibidem*, 174-177; Спореди словенскиот превод: Климент е поставен од Методиј за *епископ вѣсѣмѣ Илирикѣ и обѣдрѣѣни земли бѣлгарскомѣ ѣзѣкѣ* (Иванов, *Старини*, 321). Хоматијан изгледа сеуште ја чувствувал како проблематична титулата „епископ бугарски / на Бугарија во Охрид“ па се обидел да ја објасни со тврдењето дека св. Климент бил поставен од архиепископот Методиј за „епископ на целиот Илирик и на бугарскиот народ кој владеел со земјата.“ Проблематичната ознака „во Охрид“ (со што првично можеби имале во предвид не толку дека бил епископ таму, туку дека моштите му се наоѓале во Охрид) се обидел да го усогласи со добро познатиот факт дека тој не бил епископ во Охрид, па така се родила компромисната фраза дека св. Климент: „најчесто престојувал во илирскиот град Лихнид, кој бил центар на околните градови и кој сега на јазикот на Мизите се вика Охрид“.

⁸¹ И. Дуйчевъ, *Из старата бѣлгарска книжнина*, книга втора, София, 1944, 16, 20, 22, 23; Латински извори за бѣлгарската история т. 3, София 1965, 334.

меж да се зачува правото врз светецот против новите бугарски владетели, кои во тоа време покажувале исклучителна одлучност да ги соберат и да ги претворат во *свои бугарски* сите светци до чии мошти би можеле да стигнат., а меѓу нив и повеќе светци од дијецезата на Охридската архиепископија.⁸² (Во тоа и се успеало – моштите на св. Климент нема да бидат пренесени во Трново и тој нема да стане дел од трновскиот хагиографски циклус.) Така постепено ќе се изгради претстава за св. Климент како Охридски епископ и поглавар и ќе помогне да се зацврсти придавката *Охридски* за него: епитетите *бугарски* и *охридски* во неговиот случај претставуваат две етапи на ист процес, со таа разлика што преку поимот *бугарски* се вршело присвојување, а со поимот *охридски* – се штитела сопственоста.

Еволуцијата и трансформацијата со тоа не завршила и со текот на времето ќе се сменат и другите делови од титулата на св. Климент за да го најдеме и како *архиепископ*, а дури и *патријарх*.⁸³ Менувањето од „словенски“ во „бугарски“ во титулата на св. Климент според тоа било само етапа во една подолга еволуција што ја одразува трансформацијата на перцепцијата за св. Климент од учител и епископ на мала епископија различна од Охрид, во втемелувач, заштитник и поглавар на Охридската архиепископија.⁸⁴ Оваа тенденција била тесно поврзана со врвот на Охридската архиепископијата. Сведоштво за тоа е фактот што св. Климент, Кирил и Методиј во првите векови на постоењето на архиепископијата ги наоѓаме само на фрески во Охридската епархија, а не на територијата на целата дијецеза на архиепископијата.⁸⁵

Свети Климент во словенските извори во XI–XIV в.

Словенската пишана традиција мошне долго останала отпорна на тенденциите за замена на поимот *Словени* со *Бугари*, што ги гледаме во дел од византиските извори. Словенските текстови создадени во X в. продолжиле да се препишуваат во XI–XIII в. без менување во нивната јасна словенска терминологија; истата терминологија ја наоѓаме и во оригинални словенски дела што се појавиле во периодот XI–XIII в. Во нив поимот *Словени* не бил мешан со поимот *Бугари*. За авторите и препишувачите на словенските текстови од овој период, светите Кирил, Методиј, Климент и т.н. остануваат *словенски*, не стануваат *бугарски*.⁸⁶ Има сосема јасна разлика во тоа меѓу словенските и грчките

⁸² Со конкуренцијата од Трново објаснува појавата на епитетот „Охридски“ и Пентковски. Во врска со ривалството на Охрид со Трново и Српската архиепископија почита кон св. Климент ја надминала словенската литургиска традиција и се претворила од локален словенски култ во официјален таков на Охридската архиепископија, а за целта биле создадени за него канони на грчки јазик од Димитрија Хоматијан и Константин Кавасила (Пентковский, *Почитание*, 90, 91, 93, 94).

⁸³ Козма Китиски кон крајот на XVII в. во кратка поетска творба посветена на св. Климент го нарекува: *велик патријарх* и *апостол* (Филиповски, *Свети Климент*, 32). Поофицијален карактер има насловот на житието на св. Климент во Москополскиот зборник издаден во 1741/2 г., во кој св. Климент е наречен *архиепископ на Охрид*, а пак во грчкото житие и грчката пролошка служба на св. Наум - св. Климент е наречен *јерарх* и *архиеереј* (Мелоски, *нав. дело*, 74-77, 86-87, 97; *Климент 1*, 56-61).

⁸⁴ За тоа дека св. Климент бил третиран во Охридската архиепископија како основач и патрон види и кај: И. Снегаров, *История на Охридската архиепископија*, т. 2, София, 1995, V, и кај И. Божилов, *“Историята на Охридската архиепископија” в човеиката судба и и изследователската дејност на Иван Снегаров*, История на Охридската архиепископија, т. 1, София, 1995, VIII.

⁸⁵ За тоа види Велев, *Свети Кирил и Методиј*, 207 и Филиповски, *Свети Климент*, 36-42.

⁸⁶ Кај словенските автори од крајот на XIII в. сè уште не постои идејата дека има повеќе од еден словенски народ и јазик, ниту им се познати други термини за означување на јазикот, народот, писмото, луѓето итн. освен поимот „словенски“ (види кај Стојков, *Языкъ словѣнскый*, 128-130, 132). Од XI-XII в.

текстови, и тоа ни покажува дека поимот *Бугари* бил надворешно и туѓо именување за Словените, а не самоименување.⁸⁷ Дури кон крајот на XIII и посигурно во XIV в. под влијание на преводи на дела од грчки јазик во некои словенски текстови ќе се појави поимот *Бугари* како синоним на поимот *Словени*: во Сказанието за Сивила (*'а родъ словѣне, рекше българе*),⁸⁸ во Солунската легенда: (*въ землю (пространнѣ) и в ѳзики словиньскѣе се рекше българе*)⁸⁹ или како надетнички поим (во дополнувањата кон словенскиот превод на Манасиевата хроника).⁹⁰ Така во словенските текстови поминале две значења на поимот Бугари, првото од кои – чисто византиско (*Бугари = Словени*), а второто надетничко и слично на употребата на Ромеи, чие потекло можеме да го бараме како во Византија, така и во Трново.

Таквата *терминолошка отпорност* во старословенската литература наспроти поимот Бугари, во случајот со св. Климент, била дури уште поголема. Додека Теофилакт во житието го нарекува св. Климент *епископ бугарски*, во насловот на словото на св. Климент *Заповѣдания о праздниѣхъ* (препис од XII в.) тој е *“Климентъ, епископа словѣньска*.⁹¹ Дури и во Бориловиот синодик каде што св. Кирил е прогласен за просветител на бугарскиот род и за преведувач од грчки на бугарски, за св. Климент, а и за Методиј, Сава, Горазд и Наум е кажано само дека „многу се потрудиле за словенската книга“.⁹² Така Свети Климент нема да биде наречен „епископ бугарски“ во оригинално словенско дело. Како *бугарски* свети Климент ќе се појави во словенските извори само

имаме примери за употреба на поимот Словени во некои нови словенски текстови. Такви се Охридскиот апостол од XII в. Кирила *оучителъ словѣньскоу жъзѣкоу, блаженїи ѿцѣ нашѣ Меѳодїе архїпїѣ моравескѣ оучителъ словѣньскоу жъзѣкоу* иже прѣкложи въскрѣсна ставѣвати ѿ грѣѣска въ словѣнескѣ жъзѣкѣ (Кульбакинъ, *Охридская рукопись апостола, конца XII века*, Български старини, кн. 3, XLI–LIX, София 1907, 124, 128). Во Григоровичев триод од XII в. е додаден следниот тропар: *Похвалами да вѣнчѣатъ сѣ Кирила философа, новоизбранное множество приведеъ Господевї словѣньскааго ѳзѣка, сѣ братомъ Меѳодїемъ; сѣ нима же пѣтѣ вѣди отецъ Јоан поустына рѣлскїа* (А. Теодоров-Балан, *Кирил и Методїи*, т. 2, София 1934, 79; Види и Българската литература и книжнина през XIII век, София, 1987, 29). Веројатно, меѓу нив треба да се вклучат и два преводи извршени од презвитер Јоан во кои *словѣнскѣ ѳзѣкѣ* се употребува и во смисла на јазик и на народ (П. Динев, К. Куев, Д. Петканова, *Христоматия по старобългарска литература*, София 1967, 142), меѓутоа нивното датирање е спорно (спореди Петканова Донка, *Българска средновековна литература*, Велико Търново, 2001, 285).

⁸⁷ Доволно јасен пример за тоа е фактот што единствениот што сам себеси се нарекол Бугарин по создавањето на Охридската архиепископија во 1019 и пред создавањето на Второто Бугарско Царство бил Теофилакт Охридски, роден во Евбеја. Јасното разграничување меѓу дијецезата на архиепископијата именувана како „бугарска земја“ и Словените и нивниот словенски јазик имаме кај Презвитер Јоан, кај кого среќаваме истовремено: „црковниот градител Јоан, нашиот господин, архиепископ на бугарската земја“, а преводите се вршат, за да не остане лишен и словенскиот народ (*словѣнскѣ ѳзѣкѣ*) од блажениот живот на овие големи чудотворци“ (Динев, Куев, Петканова, *Христоматия*, 142).

⁸⁸ В. Т. Заимова и А. Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византија и в средновековна Бѣлгария*, София 1996, 253.

⁸⁹ Иванов, *Старини*, 282.

⁹⁰ Спореди: „го поминаа Бугарите Дунав и ја одзедоа од Грците ... оваа земја во која живеат и до денес. Порано таа земја се нарекуваше Мизија. Бивајќи безбројно мноштво тие ја исполнија и оваа страна на Дунав и онаа до Драч и понатаму, зашто и Власите и Србите и сите останати се едно“ (*Иво и Власи и Срѣбли и прочїи вси єдино сѣтѣ*), Д. Ч. Черткова, *О переводѣ Манассїной лѣтописи на словѣнскїи ѳзѣкѣ*, Рускїи историческїи сборникъ, т. 6, кн. 1-2, Москва 1843, 61; Дуйчевъ, *Из старата*, 98; Иванов, *Старини*, 620.

⁹¹ *Климент 1*, 56-61

⁹² М. Г. Попруженко, *Синодикъ царя Борила*, Български старини, кн. 8, София, 1928, 77

преку преводи од грчки текстови – најочигледниот пример е имено преводот на Краткото житие од Хоматијан.⁹³

* * *

Епископ словенски се јавува дел од оригиналната и официјална титула на епископот Климент, користена уште додека светецот бил жив и посмртно од неговите ученици. Таа ја одразувала специфичната организација на словенските етнички епископии во Бугарија во X в., а се асоцира и со јазичната и богословска традиција поврзана со делото на св. Кирил и Методиј. Титулата *епископ бугарски / на Бугарија* се јавила од втората половина на XI в. и понатаму во текстови на грчки јазик како превод и преосмислување на титулата „епископ словенски“. Тоа се случува во процесот на претворање на св. Климент во патрон на Охридската архиепископија и на присвојување и адаптирање на словенската христијанска апостолска традиција од ромејските архиепископи на „дела Бугарија“, во нивниот напор да докажат рамноапостолна заснованост на својата црква. Овие титули се продукт на две различни традиции – на словенската („*епископ словенски*“) и на охридската византиска („*епископ бугарски*“), кои на свој начин го интерпретирале св. Климент и неговото дело. Заедничко меѓу нив е тоа што и двете го правеле св. Климент свој. Општо е и тоа што и двете се поврзани со реални институции (*словенски* – со словенските етнички епископии, а *бугарски* – со Охридската архиепископија). Разликите се во факторите што го прикажувале него како свој: Словените („*словенски*“) или византиските „архиепископи на цела Бугарија“ („*бугарски*“) и во реалноста на претензијата – преку поимот *словенски* се одразува фактичка состојба, а преку *бугарски* – идеолошка претензија.

⁹³ Паралела на овој процес на трансформација извршен во рамките на ромејските кругови во Охридската архиепископија и пренесена потоа во словенските текстови е јасно забележлива и во креирањето на епитетот Охридски за св. Климент, нешто што се случува имено во византиските текстови создадени во Охридската архиепископија од каде е преземен во Синаксарот на Цариградската црква, а дури подоцна се појавува и во словенски текстови од средината на XIII в. понатаму. Првиот пример е пак во превод од грчки (не Охридски, но в **Охрид**, Дуйчев, *Краткото Климентово житие*, 169). Прв независен случај имаме во Охридскиот апостол во XIII в. (**стго отца Климента Охридскога**), потоа го наоѓаме во насловот на словенската служба зачувана во препис од 1453 г. каде што таа е очигледна интерполација (спореди Филиповски, *Свети Климент*, 31 (заб. 10), 33-35).